XALÍQ DIDAKTIKALÍQ QOSÍQLARÍ TIYKARÍNDA JASLARǴA TÁLIM-TÁRBIYA BERIW

Qalbaev Aleuatdin – *oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: xalq didaktikasi, yoshlar tarbiyasi, milliy qadriyatlar, o‘git-nasihat, komil inson, xalq pedagogikasi.

Ключевые слова: народная дидактика, воспитание молодежи, национальные ценности, наставление, поучение, совершенный человек, народная.

Key words: folk didactics, youth education, national values, exhortation, moral teaching, perfect human, folk pedagogy.

Qaraqalpaq xalqınıń milliy namalarına, milliy usılına salıp atqarılatuǵın kóplegen tárbiyalıq ahmiyetke iye aqıl-nasiyat qosıqlar, terme-tolǵawlar, dástanlarımız bar. Bul qosıqlar terme-tolǵawlardıń ayırım qatarları, xalqımızdıń naqıllar ornında paydalanıp aytılıp kiyatır. Xalıqtıń jaqsı turmısqa alıp shıǵatuǵın erlikke iskerlik penen mártlikke, doslıqqa shaqırıwshıda aqıl-nasıyat qosıqlar. Tálim tárbiyalıq ahimiyetke názer salsaq, qosıqlardıń ótmishten usı dáwirge namaları menen xalıq awzında saqlanıp keliwinde. "Xalıqtı tárezi"-dep biykarǵa aytılmasa kerek. Tek ǵana paydalı, el iyligine durıs juwap beretuǵın, insan sanasına irkinishsiz qásiyetliligi menen jetip baratuǵın páziyletli nárselerdi xalıq qabıl alıp hám udayı saqlaydı. Aqıl-nasiyat qosıqlar jaslarımız tarbiyasına tereń tásir etedi. Bul násiyat sózlerdiń tiykarǵı orayı xalıq bolıp esaplanadı. Bulay dewimniń sebebi naqılda-aqılda xalıq múlki desem aljaspaǵan bolarman. Xalıqtıń otmishinen kelip shıqqan halda naqıl-aqıl sózler, násiyatlar payda boladı. Shayırlarımız xalıq danıshpanlıǵına súyengen halda qosıqlar dóretedi-dep oylayman. Násiyat qosıqlar jazıp, turmıstı súwretlegen, elin maqtanısh etken, xalıqımızdıń maqtanıshı Berdaq, Ajiniyaz, Kunxoja, Ótesh h.t.b. kóplegen Shayırları bar. Bul Shayırlarımızdıń násiyat qosıqları qaraqalpaq xalıq namalari menen suwǵarılıp, xalqımız arasında baqsılar, jırawlar tarepinen aytılıp kiyatır. Milliy muzıkamızdıń qúdretliligi sonda , Shayır qosıqlarında nama menen xalıqtıń júregine tez jetkeriwinde. Eger namasız aytılsa yamasa oqılsa, onda da tıńlanıp xalıq ráhátlenedi, al nama sol shıǵarılǵan qosıqqa egizdiń sińarınday bolıp jantassa. Bul usılda Shayırlar qosıqları uzaq saqlanıp ham tez taraladı. Tıńlawshılar ráhátlenip sozine hám namasına itibar berip tıńlaydı hám qanday da násiyat qosıqlardan úlgi aladi. Máselen Berdaq Baqsınıń "Xalıq ushıń' qosıǵında.

Jigit bolsań, arıslanday tuwılǵan,
Xizmet etkil udayına xalıq ushın,
Jigit bolsań arıslanday tuwılǵan
Hesh qashanda jumıs etpes ózi ushın.

Sondaylar xızmet eter xalıq ushın-dep keltiredi. Bul jerde Berdaq shayır adamnıń maqseti haqqında sóz etedi, adam bilimli bolıp xalıqqa xızmet etiw kerekligin násiyatlaydı. Bul qosıqtı házirgi dáwirimizdiń qaraqalpaq xalıq naması "xoja baǵman" namasına salınıp baqsılarımız aytıp kiyatır. Tiykarında Berdaq Shayır bolıp ǵana qoymastan baqsı da bolǵanlıǵın tariyx ayqın aytip bere aladı. Shayır qosıqların xalıq namalarına salıp ózi atqarǵanlıǵı hesh kimse biykarlay almaydı. Berdaq Baqsınıń násiyat qosıqlarınan "Jaqsıraq", "Balam", "Búlbil", "Maǵan ber" ham batırlıqqa tárbiyalawshı "Amangeldi", "Ernazar biy", "Aqmaq patsha" iri kólemli shıǵarmaları jaslarǵa sabaq bola aladı. Máselen: Jaqsıraq qosıǵında.

Jumıs isle tuwılǵan soń el ushın,
Janıńdı ayama elde er ushın,
Kindikten qan tamǵan tuwǵan jer ushın,

Ólip ketkenshe xızmet jaqsıraq- dep keltiredi. Bul qosıǵında belgili bir kásipti iyelep Ana Watan xalıq ushın xızmet etiw kerekligin násiyatlap, aqıl beredi. Xalıq arasında qaraqalpaqtıń "Dardinneń" naması menen aytılıp kiyatırǵan. Bul namada tıńlawshını erksiz ózine tartadı, oylandıradı, aqıllandıradı. Aqıl-násiyat qosıqlar danalıqlardan jaslardıń oy-órisin hadal pák

insanıylıqlarǵa sanalı etip tárbiyalawǵa tiykar bola aladi, Ajiniyaz Shayırımızdıń "Bolmasa" qosıǵına názer taslasaq.

"Yaranlar bir sózdi aytayın sizge
Jigit giza bilmes yoshi bolmasa
Aqil bolsan pahim ayle bul sózge
Nege gezsin kewil xoshi bolmasa"

Shayır bul násiyat qosıǵında ómirge qádem qoyıp ,"turmıs"-dep atalmısh dárbentke túser hár bir insanǵa tiyisli, desem aljaspaǵan bolamız. Sonıda aytıp ótiwimiz kerek, bul qosıq qatarları túrkmen Shayırı Maqtumqulıǵa da tiyisli. Azǵana ózgesheligi bar. Biziń ádebiyat tariyxlarımız Ájiniyaz Shayırdı óz zamanınıń dilmashı dep te túsindirgen. Bul túsinikten basqa da sır bolıwı múmkin.

Maqtumqulınıń qosıǵın qaraqalpaqshaǵa awdarǵanda da sońında Ájiniyaz óziniń atın keltirmegen bolar edi. Bul eki qosıq eki Shayır toplamlarında da bar. Ájiniyazdıń elin tariyplegen "Ellerim bardi" qosıǵında xalqımızdıń tábiyatın, baylıǵın, dástúrlerin maqtanısh etken. Bul qosıqtıń tárbiyalıǵı sonda hár kim ózi jasap turǵan ana watanın, milliy dástúrin biliwi kerekligin maqtanısh etip bárhá ulıǵlaw kerekligin aytıp turganday seziledi. Bul qosıq "Gór qiz" namasina salınıp aytılıp kiyatırǵan. Nama esitiliwden hámmeni ózine birden tarta aladı hám tıńlawǵa insandı erksiz boysındıradı. Joqarıda sóz etip ótken túrkmen Shayırı Maqtumqulı qosıqları baqsılarımız repertuarınan júdı keń orın alǵan. Maqtumqulı Shayır qosıqların namaǵa salıp, ózbeklerde, qaraqalpaqlarda aytıp kiyatır. Shayır qosıqları derlik aqıl-násiyat. Qaysı xalıq óz tiline awdarıp alsada milliy namalarına salıp atqarıp atqarganlıǵı hámmege belgili. Maselen "Sáwdigim" namasına salınıp baqsılar tárepinen atqarılıp kiyatırǵań "Ayler" qosıǵında...

Aqıl bolsań yaqshı bilan hamdam bol
Aqmaq ózin nadan menen yar ayler
Shın ashıqlar nazlı yardıń jamalın
Keshe kúndiz bir kórsem-dep zar ayler-

dep keltiredi. Qosıqtıń mazmunı, turmısı menen násiyat ekenligi, ol sózlerdi janı bar túri nársedey muzıkanıń jariyalawı, álbette hár bir tınlawshını ózine qaratadı. Jáne "Begler" namasına salınıp atqarılıp kiyatırǵan "Ton bolsa" degen qosıǵında.

Tan jappaǵa kóylek izler jalanısh
Kóylek tapsa aytar endi ton bolsa.
Haqtan bes pul tilep júrgen qarnı ash.
Besin tapsa aytar endi on bolsa.

Bul násiyatında insanlardıń qanaatshıl bolıwına, manlay terletip hadal miynet islep, ráhátin kóriwge shaqıradı. Maqtumqulı násiyat qosáqlaránan "Miymandur", "Seni", "Ne bilsiń, "Bolmas", "Ishinde" h.t.b. qosıqların mısal etip keltiriwge boladi. Bul qosıqlar qaraqalpaq tiline awdarılıp xalıq namalarına salınıp baqsılar tárepinen aytılıp kiyatır. Maqtumqulınıń násiyat-aqıl qosıqların tıńlamaytuǵın adamnıń ózi joq bolsa kerek menińshe. Kópshilikke belgili Kúnxoja Baqsınıń qosıqlarında insan tárbiyasına tásirli "El menen" qosıǵında.

Aspanǵa usharsań bolsa qanatıń.
Shad bolarsań shadlı bolsa elatıń
Xalqıń menen bolsa maqset muradıń
Udayına birge bolsań el menen.

Bul namanı "Jeti ásırım" namasına salıp baqsılar aytıp kiyatır. Qosıqtıń mazmunında el menen bárhá birlikte bolıwǵa, watandı asırap onı mángi súyiwge, el menen oylasıqlı bolıwǵa násiyatlaydı. Bunnan basqa "Bes perde" namasına salınıp atqarılıp kiyatırgan "Nege kerek" qosıǵında.

Sayraǵan búlbil bolmasa.
Ishi hawazǵa tolmasa.
Waqtında jaynap turmasa-dep jazadı.

Bul qosıqta xalıq qosıǵı, xalıq namasına aylanıp ketkendey. Elimizde kópshilik derlik biledi. Bul násiyat qosıqlardı kópshiliktiń arasınan jetilisip sol zaman menen de, xalıq penen de birge jasaǵan ullı insanlarımızdıń, keleshek áwladqa aytıp ketken násiyatları dep bilemiz. Bunday baqsıshılıq jollarındaǵı násiyat qosıqlar, jıraw tolǵawlarında, termelerde de aytıladı. Násiyat qosıqlardıń hár bir pikiri, túsinigi menen aqıllı, hár qaysısı óz aldına teńi tayı joq bir dúnya dese aljaspaǵan bolarman. Máselen tolǵaw: Bul uzaq ásirlerden beri kiyatırǵan xalıqtıń milliy miyrası. Tolǵaw dep bir qatar juplasqan uyqasqa aforizmlerden yamasa naqıl maqallardan quralǵan qısqa jırlardı aytadı. Tolǵawlardıń mazmunına túrlerine qaraganda eki turli boladi. Birinshisi naqıl-maqallardıń tiykarında ósip shıqqan úgit-násiyat bildiretuǵın qısqa jırlar. Bunnan shıǵısı naqıl-maqallar menen baylanıslı hám solardıń jıyıntıǵınan bolǵanlıqtan terme deydi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Т.Адамбаева. «Қарақалпақ музыкасының тарийхынан» 1985ж. Адамбаева Т. Автор дала жазыўынан 1960, ЎзССР ИАККФ китапхана фондында инв. 34329.
2. Қ.Айымбетов. «Халық даналығы». «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис-1988.
3. Berdaq. Tańlamalı shıǵarmaları. Qaraqalpaqstan.1977-jil 40-bet.
4. Д.Алланазаров. «Қарақалпақ миллий аламойнақ дуўтар сазендешилиги сабақлығы». Болалар мусиқа мактаблари учун 1-2-3-4-5-синфлар. Тошкент. «Ғафур Ғулом атындағы баспа-полиграфиялық дөретиўшилик уйи» 2013 й.
5. D.Allanazarov., A.Doxodbaeva. Genjebay Tilewmuratovtıń qaraqalpaq milliy muzıkasına qosqan úlesi NMPI pitkeriw qánigelik jumısı-2019 jıl.

REZYUME. Ushbu maqolada xalq didaktik qo‘shiqlarining yosh avlod tarbiyasidagi o‘rni va ahamiyati yoritilgan. Xalq og‘zaki ijodining ushbu janri yoshlarni vatanparvarlik, insonparvarlik va yuksak odob-axloq ruhida tarbiyalashda muhim pedagogik vosita bo‘lib xizmat qilishi tahlil qilingan. Tadqiqotda xalq donishmandligi namunasi bo‘lgan o‘git va nasihatlarning barkamol shaxsni shakllantirishdagi hayotiy tajribasi umumlashtirilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается роль и значение народных дидактических песен в воспитании молодого поколения. Анализируется данный жанр фольклора как важное педагогическое средство формирования у молодежи патриотизма, гуманизма и высоких морально-этических качеств. В исследовании обобщается жизненный опыт народной мудрости, заключенной в наставлениях и поучениях, необходимых для формирования гармонично развитой личности.

SUMMARY. This article examines the role and significance of folk didactic songs in the education and upbringing of the younger generation. This genre of folklore is analyzed as an essential pedagogical tool for fostering patriotism, humanism, and high moral and ethical qualities in youth. The study summarizes the practical experience of folk wisdom contained in exhortations and moral teachings necessary for the formation of a harmoniously developed personality.

QORAQALPAQ DOSTONCHILIK SAN’ATI: TARIXIY ILDIZLAR, IJRO XUSUSIYATLARI VA O‘QITISH METODIKASI

L.Maxamadinova – *dotsent*
G.Oteshova – *asisstent o‘qituvchi*
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: qoraqalpaq folklori, dostonchilik san’ati, jirov, baqsi, so‘z va kuy sintezi, dutar ijrochiligi, ala moynaq, zarb turlari, musiqa pedagogikasi, ustoz-shogird an’anasi.

Ключевые слова: каракалпакский фольклор, искусство сказительства, жырау, баксы, синтез слова и мелодии, исполнительство на дутаре, ала мойнак, виды ударов, музыкальная педагогика, традиция наставник-ученик.

Key words: karakalpak folklore, epic art (dastan), jirov, bakhshi, synthesis of word and melody, dutar performance, ala moynaq, rhythmic strokes (zarb), music pedagogy, master-apprentice tradition.

Insoniyatning nomoddiy madaniy merosi orasida xalq dostonchiligi alohida o‘rin tutadi. Bu san’at turi nafaqat o‘tmish voqealarini badiiy aks ettiruvchi tarixiy manba, balki xalqning dunyoqarashi, falsafasi va estetik didini shakllantiruvchi qudratli vositadir. Markaziy Osiyo, xususan, qoraqalpaq xalq og‘zaki ijodida dostonchilik an’analari asrlar davomida sayqallanib, o‘ziga xos ijro maktablarini yaratgan. Bugungi globallashuv jarayonida, axborot texnologiyalari rivojlangan bir davrda, ushbu qadimiy san’atning "tirik" ijrosini saqlab qolish va uni yangi avlodga yetkazish masalasi dolzarb